

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI: 5-6
1987-1988

İstanbul, 1993

İSLÂM KELÂMINDA ARAZ NAZARİYESİ

Doç. Dr. Y. Şevki YAVUZ

Makalemizde konuyu arazın tarifi ve ortaya çıkışı, isbatına ilişkin deliller, Mutezile ve Ehl-i sünnete göre arazların çeşitleri, araz-cevher ilişkisi, arazların bekası, felsefe ve mantıkta araz, nazariyenin değerlendirilmesi ve sonuç çerçevesinde ele alacağız.

A. ARAZIN TARIFI ve DOĞUŞU:

Lügatte sonradan ortaya çıkan, ansızın zuhur eden ve devamlı olmayan şey demektir. Kur'an'da gelip geçici olan dünya malı,¹ ayrıca ârız kalıbında olmak üzere yokken beliren ve ortaya çıkan bulut,² yani başlıbaşına yer tutan bir maddî varlık mânasında kullanılmış, fakat onun sonradan ortaya çıkışı ve gelip geçiciliğine işaret edilmiştir. Hadislerde de mal karşılığında kullanılmıştır.³ Terim olarak kelâm, felsefe ve mantıktaki kullanılışı farklıdır.

Aristo'nun felsefe ve mantıkla ilgili eserlerde yer alan araz terimi bunların Arapça'ya tercüme edilmesinden sonra İslâm bilginlerinin inanç ve düşünce sistemlerinde kullanılır olmuş ve önemli bir terim haline gelmiştir. Kelâmda bu terimi ilk defa Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvân'ın kullandığı, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın da bazı özelliklerini belirtip ispatladığı ve bunu kelâmcıların tabiat felsefesinin temelini teşkil eden bir nazariye haline getirdiği kabul edilir.⁴ Ehl-i sünnet kelâmcılarından

1 en-Nisâ 4/94, ei-Enfâl 8/67.

2 el-Ahkâf 46/24.

3 İbn Hanbel, *Müsned*, II, 304; Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, Rikak, 15.

4 M. Şemseddin, Mütakellimîn ve Atom Nazariyesi, *Dâru'l-fünûn İlähiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1341/1925, sayı, 1, s. 68.

bu terimi ilk defa İbn Küllâb el-Basrî'nin kullandığı bilinmektedir.⁵ Maturidî arazi "cisimlerde bulunan haller ve sıfatlar" diye tarif eder.⁶ Kendisine nispet edilen *el-'Akide* adlı risalede de ondan "yokken (sonradan) ortaya çıkan şey" in adı diye bahseder.⁷ Görüldüğü üzere Maturidî'de araz kavramı yerleşmiş değildir. Nitekim ona göre cismin hallerine sıfat adını vermek İslam terminolojisine uygunluk bakımından araz adından daha doğrudur.⁸ Çünkü Kur'an'da araz kelimesi ayn (madde) mânasında kullanılmıştır.⁹ Maturidî'den sonra gelen Ebu'l-Yusr el-Pezdevî de bu görüşe katılmışsa¹⁰ da kelâm ilminin istislahları yerleştikten sonra kelâmcılar araz adını tercih etmiştir. Eşârî arazi "cisimlerde bulunan mânalar" şeklinde tarif eder.¹¹ Çeşitli kelâm kitaplarında araz için yapılan tarifler benzer olmakla birlikte farklıdır: "Cevherde ortaya çıkan ve devamlı olmayan şey",¹² "Bizzat mevcut olmayan, başkasıyla var olan sıfat",¹³ "Boşlukta yer tutan bir varlıkta bulunabilen şey",¹⁴ "Bizzat mütehayyiz olanda hadis olan şey".¹⁵

Araz karşılığında bazan mâna terimini de kullanan Mu'tezile kelâmcılarına göre¹⁶ araz "vücut bulduğu takdirde, boşlukta yer tutan bir maddede bulunan vasıf" diye tarif edilir.¹⁷ Çünkü onlara göre araz vücut bulmadığı halde (yokluk halinde) de sabit olabilir, bu durumda mütehayyiz bir maddeye ihtiyacı kalmaz. Araz hakkında kelâmcıların değişik tarifler yapması onun değişik özelliklerinden hareket etmeleri ve farklı fizik ve metafizik görüşleri benimsemelerine bağlanabilir. Zira yapılan tariflerde ondan hadis, devamsız, hal ve sıfat diye bahsedilmesi bunu göstermektedir.

Kelâmcılar metafizik gayelerine ulaşmak için fizik sistemlerinde arazların mevcudiyetini isbat etmeye büyük önem vermişler, hatta belirledikleri nitelikleriyle birlikte onları kabul etmeyi bir inanç esası haline getirmişlerdir. Bazı istisnalar dışında kelâmcıların çoğuna göre âlem, boşlukta bizzat yer tutan cisimlerle, bunların taşıdığı arazlardan oluşur. Âlemde bunların dışında başka bir varlık türü yoktur. Mu'tezile'den İbn Keysân el-Esam ile kısmen Hişâm b. Hakem arazların varlığını inkâr eder. Bunlara göre cismin bir niteliği, meselâ rengi ve şekli onun bütününde

5 Eşârî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn* (nşr. H. Ritter), Wiesbaden 1963, s. 370.

6 *Küâbu't-Tevhîd* (nşr. Fethullah Huleyf), Beyrut 1970, s. 12.

7 Nuruosmaniye Ktp., nr. 2188, 1^a.

8 *Küâbu't-Tevhîd*, s. 17.

9 el-Enfâl 8/67.

10 *Usûlu'd-dîn* (nşr. Hans Peter Linss), Kahire 1383/1963, s. 11.

11 *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, s. 369.

12 Bakillânî, *et-Tevhîd* (nşr. J. Richard), Beyrut 1957, s. 18.

13 Pezdevî, *Usûlu'd-dîn*, s. 12.

14 Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul 1292, I, 426.

15 Tehânevî, *Keşşâf*, Kalküta 1862, I, 203; II, 982.

16 Kâdî Abdulcebâr, *el-Muhît bi't-teklîf* (nşr. Ö. Seyyid Azmî), Kahire, ts. s. 54.

17 Cürçânî, a.g.e., I, 426.

mevcut olduğu için müstakil bir mevcudiyete sahip değildir. Dehriyye ve Seneviyye de bu görüştedir.¹⁸ Dırar b. Amr, İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm ve Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr ise âlemin aslını bütünüyle arazların teşkil ettiğini, cisimlerin arazların birleşmesinden meydana geldiğini benimser.¹⁹ Muhyiddin İbnü'l-Arabî de gölgenin bir mevcuda bağlı olması gibi âlemin bütünüyle Allah'ın zatıyla kaim olan arazlardan ibaret olduğunu kabul eder.

B. NAZARİYENİN İSBATINA İLİŞKİN DELİLLER:

Kelâmcıların çoğu, arazların varlığının müşahade ve akli zaruretlerle bilindiğini, ayrıca isbat edilmelerine gerek olmadığını belirtmekle birlikte bu konuda bir çok istidlâllerde bulunurlar. Daha çok cansızlardaki arazların isbat edilmesi için getirilen delilleri üç grupta toplamak mümkündür:

1) Bir cisimde görülen hareket, sükun, birleşme-ayrılma (ictima'-iftirâk) gibi haller onun zatından ayrı şeylerdir. Çünkü cisim ayrı iken birleşmekte, birleşikken ayrılmakta, dururken harekete geçmekte, hareket ederken durmaktadır. Müşahade ile bilinen bu haller cismin kendi zatından dolayı olsaydı cismin varlığı devam ettiği müddetçe onda hareket-sükûn, birleşme-ayrılma gibi birbirine zıd hallerin bulunmaması, durumunda bir değişikliğin meydana gelmemesi gerekirdi. Şu halde cisimdeki hareket, sükun, birleşme, ayrılma ve diğer haller onun zatından ayrı bir varlığı bulunan sıfat ve mânalardır.²⁰

2) Biz siyah bir cismin bir müddet sonra beyazladığını düşünelim. Beyazlaşan cisim siyah cismin aynısı olduğuna göre ondaki siyahlık ya zatından dolayıdır veya zatının dışındaki bir mânadan (sıfatın) ötürüdür. Birinci ihtimal doğru olsaydı cisimdeki siyahlığın devam etmesi ve beyazlık halinin ortaya çıkmaması gerekirdi. Çünkü siyahlığın sebebi kabul edilen cismin zâtı mevcuttur. Siyahlığın illeti olan zat yok olmadığına göre malülünün de yok olmaması icabeder. Şu halde cisimdeki bu değişikliğin sebebi zatının dışındaki beyazlık arazıdır.²¹

3) İnsanın fiilleri arazların varlığını isbat eden başka bir delil teşkil eder. Bir demire çekiçle yirmi darbenin vurulduğunu düşünelim. Bu olay döven, dövülen, çekiç dışında bir de bunlardan ayrı olan yirmi sayısından oluşur. Dövme fiilini ifade eden yirmi sayısı ise maddî bir şey değil, aksine manevî bir şeydir. Bu husus da arazların mevcudiyetini gösterir.²²

18 Eş'arî, a.g.e., s. 344, 346, 348; Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, İstanbul 1928, s. 36.

19 Bağdâdî, a.g.e., s. 46; Nesefî, *Tebsıratu'l-edille*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2907, 19^a.

20 Maturîdî, *Kitâbu'l-tevhîd*, s. 16; Bakillânî, a.g.e., s. 11, 18; Kâdî Abdulcebbâr, *el-Muhît bi'l-teklîf*, s. 40.

21 Nesefî, a.g.e., s. 20^a.

22 Bağdâdî, a.g.e., s. 37.

Gazzâlî arazların müşahade ile bilindiğini, mevcudiyetlerini isbat etmek için bu nevi istidlâllere gerek bulunmadığını kabul etmekle birlikte arazları inkâr edenlerin bağırma, çağırma ve itirazlarını onların mevcudiyetine dair açık bir delil sayar ve değişik bir isbat yapar.²³ Ahvâl nazariyesini kabul edenler arazdan başka bir arazlık halinin var olduğunu söylerler. Bu nazariyeyi reddedenlere göre ise arazlık hali yoktur.²⁴

C. ARAZLARIN ÇEŞİTLERİ:

Arazların çeşitli neveleri vardır ki bu çeşitliliğin sebebi Allah'tır. Cevherlerde farklı arazların bulunması Allah'ın tahsisine bağlıdır. Zira her cisimdeki cevherler tabiat ve mahiyeti itibariyle birdir. Bununla birlikte birbirinden farklı karakterlere sahip olan cisimlerin var olduğu da bir gerçektir. Şu halde aynı mahiyetlerden farklı varlıkların meydana gelmesini sağlayan arazlardır ve arazlara bu hususiyeti veren de Allah'tır.²⁵

Arazların çeşitleri ve tasnifi Mu'tezile, Maturidiyye ve Eş'ariyye tarafından farklı bir şekilde yapılmıştır.

1) Mutezilede:

Mu'tezile'ye göre doksan çeşit araz vardır ki bunların esaslı oluş (kevn) ve renk arazlarıdır. Oluş arazı cevherin hareket, sükun, oluş uzaklık, yakınlık gibi çeşitli durumlarını ifade eder. Oluş arazlarının bir kısmı ve renk arazlarının tamamı zarureten bilinir.²⁶ Ebu'l-Huzeyl el-Allâf oluşun hareket, sükun, birleşme ve ayrılma'dan ayrı bir araz olduğunu kabul eder.²⁷ Nazzam'a göre bir tek araz çeşidi vardır, o da harekettir; sükun ise bir dayanma (itimad) hareketidir. Bütün arazlar ve cisimler hareket arazının değişik görünümleridir. Renk, tad, koku, ses gibi araz kabul edilen şeyler ise hareket arazının teşkil ettiği latif cisimlerdir. Nazzam'ım bu görüşü Revakıyyûnun görüşleri ile benzerlik arzeder. Mu'tezile'den Muammer b. Amr el-Attar'a göre ise âlemde sadece sükun arazının bulunduğunu, hareket gibi görünen şeyin aslında bir cevherin birinci mekandan sonra ikinci mekandaki sükundur.²⁸

Mu'tezile kelâmcıları arazları çeşitli bakımlardan taksime tabi tutar. Nazzam arazları iki kısma ayırır:

23 *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, Beyrut 1403/1983, s. 19.

24 Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm* (nşr. A. Guillaume), London 1934, s. 143.

25 Maturîdî, a.g.e., s. 139-141.

26 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhû bi't-teklîf*, s. 41-42, 54-55.

27 Bağdâdî, a.g.e., s. 41.

28 İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-mîl ve'l-ehvâi ve'n-nihal* (İbrahim Nasır-Abdurrahman Umeyra), Cidde 1402/1982, V. 175.

1) İnsanın meydana getirmeye muktedir kılındığı arazlar, hareket gibi.

2) İnsanın buna muktedir kılınmadığı arazlar, idrak gibi.²⁹

Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın taksimi ise şöyledir:

1) Mahiyeti bilinebilen arazlar: Hareket, sükun, hayat, ölüm gibi. Bunlar insanlar tarafından da meydana getirilebilir.

2) Mahiyeti bilinmeyenler: Renk, tad, koku, kudret, işitme, görme gibi. Bunları insanlar meydana getiremez ve yenileyemez.³⁰ Kâdî Abdülcebbar buna yakın bir taksim yaparak idrak edilebilen ve edilemeyen arazlar bulunduğunu kabul eder.³¹

Dirar b. Amr arazları cisimden ayırlamayanlar (Hayat-ölüm, hafiflik-ağırılık, sertlik-yumuşaklık gibi zıd arazlardan biri cisimde mutlaka bulunur), cisimde bulunmayabilenler (Kudret, ilim, cehalet, elem, lezzet gibi) kısımlarına ayırır.³²

Muammer b. Abbâd canlıların yaptığı ve cansızların yaptığı olmak üzere iki çeşit arazın bulunduğunu benimser.³³

Araz nazariyesinde büyük ölçüde Mu'tezile'nin görüşlerine katılan Şîa'nın taksimi Muammer b. Abbâd'inkine yakındır.³⁴

Araz çeşitlerinden olan fenâ ve bekânın bakî ve fanî olan cevherin zatundan ayrı bir araz olup olmadığı konusu Mu'tezile kelâmcıları arasında da ihtilâfidir. Ebu'l-Huzeyl el-Allâf ve Bağdat Mu'tezilesi bunları birer araz kabul ederken Ebû Ali el-Cubbâî, oğlu Ebû Haşim, İbn Şebîb ve Nazzâm fenâ ve bekâ arazlarının bulunmadığı görüşünü benimser.³⁵

2) Ehl-i sünnet kelâmcılarında:

Eş'arîyye ve Maturîdîyye kelâmcılarına göre otuz çeşit araz vardır. Abdülkadir el-Bağdâdî birinci (evvelî) ve ikinci (sânevî) dereceye ayırdığı arazların ilk kategorisine oluşların (hareket, sükun, terkip, vaz'), ikinci kategorisine de renk, ses, sıcaklık, soğukluk vb. arazların girdiğini belirterek otuz nevi arazi şöyle sıralar:

Oluşlar: Bu guruba hareket, sükun ve telif gibi arazlar girer. Cevher oluş arazından ayrı bulunamaz. Cevher başka bir cevherle birleşmiş ise onda telif, bir mekanda ise sükun, bir mekandan ikinci bir mekana geçerse birinci mekanına nispetle hareket, ikinci mekanına nispetle sükun arazi bulunur. Bu Eş'arî'nin görüşüdür. Kalânîsî'ye göre sükun bir mekanda iki oluştur.

29 Ali Sâmî en-Neşâr, *Neş'etu'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, Kahire 1966, I, 599.

30 A.S. Tritton, *İslâm Kelâmı* (çev. Mehmet Dağ), Ankara 1983, s. 89.

31 *Şerhu'l-Usûli'l-hamse* (nşr. Abdülkerim Osman), Kahire 1965, s. 92-93.

32 Eş'arî, a.g.e., s. 305-306.

33 Eş'arî, a.g.e., s. 245-246.

34 İbnu'l-Mutahhar el-Hillî, *Nehcu'l-musterşidin*, Kum 1405, s. 29-32.

35 Eş'arî, a.g.e., s. 367.

Hareket ise iki mekanda iki oluşturmaktadır. Maturidîler Kalânîsî ile aynı görüşü paylaşır.³⁶

Renk gurubuna gelince hiç bir cevher renk arazından ayrı olamaz, yani renksiz cevher bulunamaz. Renklerin sayısı ihtilâflıdır.

Sıcaklık, soğukluk, yaşlık, kuruluk nevelerinin farklı cinsleri vardır. Yağın yaşlığı ile suyun yaşlığı, ateşin sıcaklığı ile güneşin sıcaklığı gibi.

Koku, tad, ses nevelerinin de cinsleri vardır. Bekâ bir araz nevidir. Hayat, ölüm, ilim, bilgisizlik (cehl), tefekkür, şüphe, uykusuzluk, kudret, acziyet, irade, işitme, sağırılık, görme, körlük, kelâm, hâtır, elem, lezzet, düşünme, inanma diğer arazları teşkil eder.³⁷

Cüveynî arazları zıddları bulunanlar (renk, tad, koku gibi) ve zıddları bulunmayanlar (bekanın bir mâna olarak cevherde isbat edilmesi halinde zıddı bulunmaz) şeklinde ayırmıştır³⁸ Cürçânî *Tarifâ'ta* istikrarı olanlar (*Kârru'z-zât*, yani cüzleri varlığında toplanmış olanlar; siyahlık, beyazlık gibi) ve istikrarı olmayanlar (*Gayru karri'z-zât*, yani cüzleri varlığında toplanmayanlar; hareket, sükun gibi) tarzında, *Şerhu'l-Mevâkıf'ta* canlıya tahsis edilenler (irade, hayat vb.), canlıya tahsis edilmeyenler (oluşlar ve duyularla idrak edilen arazlar) şeklinde bir tasnif yapar.³⁹

İbn Hazm ise onları duyularla bilinenler (renk, tad, koku) ve akılla bilinenler (hareket, sükun) diye taksim eder.⁴⁰ Kelâmcıların çoğuna göre âlemdeki araz neveleri sonludur. Bakıllanî ile Ebû Ali el-Cübbâî ise araz nevelerinin sonsuz olmasını mümkün görür.

D. ARAZ-CEVHER İLİŞKİSİ:

1) *Mutezile'de:*

Arazların cevherlerle olan ilişkileri konusunda kelâmcıların değişik görüşleri vardır. Mu'tezile'nin çoğunluğuna göre araz cevher olmadan var olamaz ve ondan ayrı olarak bulunamaz. İlk defa Ebu'l-Huzeyl el-Allâf bir cevherde bulunmaksızın arazların var olabileceğini öne sürmüştür, İbnü'r-Râvendî ve Ebu'l-Huseyn es-Salihî de bu görüşü benimsemiştir. Basra Mu'tezile'sine göre cevher kevn (oluş) arazından ayrı olamaz. Ebû Haşim ise cevherin ortaya çıkış halinde arazlardan tecrid edilmiş bir durumda olabileceğini kabul etmiştir. Ka'bi'ye ve Bağdat Mu'tezile'sine göre de

36 Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn* (nşr. Bekir Topaloğlu), Dımaşk 1979, s. 20.

37 Bağdâdî, a.g.e., s. 46.

38 Cüveynî, *eş-Şâmil* (nşr. A. Sâmi en-Neşşâr), İskenderiyye 1969, s. 204.

39 *Şerhu'l-Mevâkıf*, I, 428.

40 *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, I, 194.

cevher renk arazından ayrı olamaz, bunun dışındaki arazlardan ayrı olabilir.⁴¹ Bış b. el-Mutemir cevher-i ferdin hiç bir araz taşımadığını benimser. Ebu'l-Hüseyn es-Salihî ve Salih Kubbe dışındaki Mu'tezile kelâmcıları iki zıd arazın bir cevherde bulunamayacağını kabul eder. İtikadî konularda Mutezilenin tesirinde kalan Şia'ya göre arazın cevherden ayrı olarak var olması konusu ihtilafıdır.⁴²

Mu'tezile kelâmcılarının çoğunluğuna göre bir araz aynı anda iki mahalde bulunamaz. Ebû Ali el-Cübbâi ve oğlu Ebû Hâşim ise bunu mümkün görür. Nazzâm ve diğer bazı âlimler arazın cisme, cismin de araza dönüşebileceğini, bir mahalde iki arazın bulunabileceğini, arazların kümûn halinde cevherde mevcut olabileceğini ve arazın arazla kaim olabileceğini benimser.⁴⁴ Mu'tezile'nin çoğunluğu arazların görülemeyeceğini öne sürerken Ebu'l-Huzeyl el-Allâf ile Ebu'l-Hüseyn es-Salihî cisimlerde görülen şeylerin sadece arazlar olduğunu savunur.⁴⁵

İbn Hazm da arazın arazla kaim olabileceğini, görülemeyeceğini ve cisimlerde kümûn halinde bulunabileceğini kabul eder.⁴⁶

2) Ehl-i sünnet kelâmcılarında:

Maturidî ve Eş'arî kelâmcıları arazların cevherlerden ayrılamayacağını ittifakla benimserler. Cevher zıt arazlardan birini mutlaka taşır. Maturidî ve Eş'arîlerin mütekaddimîni arazın arazla kaim olamayacağını ittifakla kabul eder. Zira bir arazın varlığı ikinci bir arazla kaim olsa, ikincinin bir üçüncüye, bunun da dördüncüye... ihtiyacı olur ki bu teselsüle götürür.⁴⁷ Eş'arîler'den Kâdî Beydâvî ve Seyyid Şerif Cürçânî, İbn Hazm ez-Zahirî ile bazı filozofların bu prensibi tenkid etmelerinin bir sonucu olarak arazın arazla kaim olabileceği fikrine meyletmışlerdir.⁴⁸ Çünkü onlara göre "süratli hareket- yavaş hareket" örneğinde olduğu gibi bir cevhere bağlı bir arazın başka bir arazi taşıması mümkündür. Arazın bir mahalden başka bir mahalle intikali ve iki mahalde bulunması imkânsızdır. Eğer bir araz iki mahalde bulunabilseydi onun iki taayyunu (mevcudiyyeti) olması icab ederdi ki bu, bir sayısının aynı zamanda hem bir hem iki olması mânasına gelir.⁴⁹ Kelâmcıların bu görüşleri de tenkid edilerek elmadan kokunun, ateşten sıcaklığın yayılabilmesi bu fikrin yanlışlığına

41 Bağdâdî, a.g.e., s. 56; Cüveynî, *eş-Şâmil*, s. 205; Nesefî, a.g.e., 17^a.

42 Suyûrî, *İrşâdu't-tâlibîn*, Kum 1405, s. 59,91.

42 Suyûrî, *İrşâdu't-tâlibîn*, Kum 1405, s. 59, 91.

43 Eş'arî, a.g.e., s. 309, 313, 327, 370, 576.

44 Suyûrî, a.g.e.e, s. 131-133.

45 Eş'arî, a.g.e., s. 358-361.

46 *el-Fasl*, V, 178, 183, 238.

47 Nesefî, a.g.e., s. 24^a.

48 Beyzâvî, *Tavâliu'l-envâr*, İstanbul 1305, s. 160; Cürçânî, a.g.e., I, 439.

49 Cürçânî, a.g.e., I, 448.

delil gösterilmiştir. Kelâmcıların "araz intikal etmez, fakat insan zihni mücâveret yolu ile o arazları ihdas eder" diyerek yaptıkları savunma yeterli görülmemiş ve zayıf kabul edilmiştir.

Arazlar görülebilir. Çünkü biz arazları ancak bu yolla birbirinden ayırdederiz.⁵⁰ Arazların cevherlerde kümûn halinde bulunması ise imkânsızdır.⁵¹

E. ARAZLARIN HUDÛSU:

Bütün İslâm kelâmcılarına göre arazlar hâdistir. Bazı arazların hâdis olduğu (sonradan meydana geldiği) duyularla bilinir, cisimlerdeki renk, şekil ve hacim değişikliği gibi. Bunların dışında hareket-sükun, birleşme-ayırılma gibi oluşların cisimlerde yok iken var olduğu ve yer değiştirdiği apaçıktır. Şu halde arazlar hâdistir.⁵²

İbn Rüşd gördüğümüz bazı arazların hâdis olmasının, gök cisimlerindeki hareket ve şekil arazlarının hâdis olmasını gerektirmeyeceğini öne sürerek bütün arazların hâdis olduğu fikrini reddeder.⁵³ Daha önce Farabî ve İbn Sina'nın da kabul ettiği bu görüş esas itibarıyla Aristo'nun felekler nazariyesine dayanır. Bu itibarla günümüzde ilmî değerini kaybeden söz konusu nazariyeye dayanan itiraz bütün arazların hâdis olduğu prensibini zedeler mahiyette değildir. Hâdis olan arazların muhdisi, Ehl-i sünnet kelâmcılarına göre Allah'tır. Arazlardan ayrı olamayan cevher ve cisimler de hâdis olup Allah tarafından yaratılmıştır.

İbn Rüşd bu esasa da itiraz ederek cevherin hudûsu anında hudûs arazını hangi cevherin taşıdığını sorar ve hâdis olan cismin ortaya çıkmasıyla hudus arazının yok olmasını mantıksız bulur. Ona göre hâdislerden ayrılamayan cevherin üzerinde peşpeşe sonsuz sayıda hareketlerin var olması (hilkat-ı mütevâliye) ve hâdis olan arazlardan ayrılamayan kadim cevherin bulunması mümkündür.⁵⁴

İbn Rüşd'ün bu tenkidi çoğunlukla sünî kelâmcıların kabul ettiği "arazın arazla kaim olamayacağı ve cevherden ayrı olarak bulunamayacağı" nazariyesine yöneltilmiş bir itiraz olabilir ki arazın arazla kaim olabileceğini ve cevherlerden ayrı olarak bulunabileceğini benimseyenler için bir itiraz teşkil etmez. Ehl-i sünnet kelâmcılarının çoğunluğuna göre ise bir cevherin ortaya çıkışı Allah'ın hâdis olmayan "ol" emrine bağlıdır, hudûs arazına değil. Cevher ve ona ait olan bütün arazlar, bu,

50 Sâbûnî, a.g.e., s. 41.

51 Bağdâdî, *Usûlu'd-din*, s. 55-56.

52 Maturidî, a.g.e., s. 14, 16; Bakillânî, a.g.e., s. 22; Kâfî Abdülcebbar, *el-Muhîti bi't-teklîf*, s. 56; *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, s. 93-94.

53 *el-Kesf an menâhici'l-edille*, Kahire 1388/1968, s. 52-53.

54 Aynı eser, s. 48 vd.

arada hudüs arazı Allah'ın irade, kudret ve yaratma sıfatına bağlı olarak aynı anda ortaya çıkar. İbn Rüşd'ün "hadis olan arazlardan ayrılmayan kadim cevherlerin bulunabileceği" iddiası ise kendi içinde tutarsız görünmektedir. Çünkü hadislerden ayrılmayan varlıkların onlardan önce var olabileceklerini akıl mümkün görmez, dolayısıyla bunların da hâdis olmaları zarurî olur.

Mu'tezile'den Muammer b. Abbâd ve Câhız arazları Allah'ın değil, tabiatları icabı cisimlerin meydana getirdiğini⁵⁵ söyleyerek bütün kelâmcılara muhalefet ederler. Ebu'l-Huzeyl el-Allâf keyfiyeti bilinen arazları meydana getirmeye Allah'ın insanı muktedir kılabileceğini, keyfiyeti bilinmeyenlere muktedir kılamayacağını, Bişr b. Mutemir de insanın hayat ve ölüm dışındaki arazları meydana getirmeye muktedir kılınabileceğini kabul eder.⁵⁶ Ebu'l-Hüseyn es-Salihî ise hayat ve ölüm dahil bütün arazları meydana getirmesi için Allah'ın insana güç verebileceğine inanır. Bazılarına göre ise tevellüd yoluyla meydana gelen arazların faili yoktur.

F. ARAZLARIN DEVAMLILIĞI:

Arazların devamlılığı (bekâsı) probleminde ise mezheplerin görüşleri şöyledir: Mu'tezile kelâmcılarının çoğuna göre arazların büyük bir kısmı devamlı, az bir kısmı da yok olucudur. Zaman, ses ve hareket yok olucu, bunların dışındaki büyük çoğunluğu devamlıdır. Yağdaki beyazlık, kargadaki siyahlık gibi. Ebu'l-Huzeyl el-Allâf, Ebû Ali el-Cübbâî ve oğlu Ebû Haşim'e göre renk, tad, koku, sıcaklık, soğukluk, yaşlık, kuruluk, telif, itimad, hayat, ilim, kudret, itikad arazları devamlı olabilir. Buna mukabil ses, elem, hareket, düşünme, irade devamlı değildir. Kabî, Dırar b. Amr, Hüseyin en-Neccâr ve İbn Şebîb arazların iki zamanda devamını imkânsız görür.⁵⁷ Ebu Ali el-Cübbâî'ye göre bakî olan arazlar bekâ arazı olmadan bu özelliği taşır. İnsanın kendinde doğrudan doğruya meydana gelen arazlar devamlı değildir.⁵⁸ Keyfiyeti bilinmeyen, insanlar tarafından meydana getirilemeyen ve bakî olmayan arazların iadesi imkânsızdır.⁵⁹

Şia'ya göre bir cevherde duran (kârru'z-zât) arazlar bakî, durmayan (gayru kârri'z-zât) arazlar ise fanîdir.⁶⁰ Kerrâmiyye de arazların bekâsını mümkün görür.⁶¹

Arazları bâkî kabul etmeyi Allah'ın kudretini sınırlandırma mânasına alan Maturidîyye ve Eşariyye kelâmcılarına göre -Kur'an'da belirtildiği üzere⁶² arazların

55 Eş'arî, a.g.e., s. 405; A.S. Tritton, *İslâm Kelâmı*, s. 132.

56 Eş'arî, a.g.e., s. 377-378, 566.

57 Eş'arî, a.g.e., s. 358-360.

58 Bağdâdî, a.g.e., s. 50-51.

59 Eş'arî, a.g.e., s. 374; Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyyin*, Beyrut 1979, I, 304-305.

60 Suyûrî, a.g.e., s. 132.

61 Kadî Ebû Ya'lâ, *el-Mu'temed fi usûli'd-dîn* (nşr. Vedit' Zeydân Haddâd), Beyrut, 1974, s. 36.

62 *en-Nisâ* 4/94.

temel vasfı gelip geçici olmaktır. Arazların kendi kendine devamlılık arzettiğini ileriye sürmek onların yokluğunu gerektirecek bir zıddının bulunmasını imkânsız hale getirir; bir an devam edebilen araz ikinci ve daha sonraki anlarda da devam edebilir, böylece yok olmaları da muhal olur. Arazın devamlılığı kendisi için yaratılan hâdis bekâ ile mümkün olmaktadır. Böyle olmasaydı yokluğunu gerektiren zıddının (fenânın) gerçekleşmesi ve dolayısıyla kendisinin vücut bulmaması gerekirdi. Araz, hâdis olan bekâ arazıyla devam ettiği gibi cevher de o tür bekâ ile varlığını sürdürür. Araz iki zamanda devam edemez, devamlı yok olur ve yerine yeni bir araz yaratılır. Böylece arazların devamlılığı benzerlerinin yenilenmesiyle olur (teceddudu'l-emsâl). Cevherin devamı da bekâ arazının onda devamlı yaratılmasıyla gerçekleşir.⁶³ Ehl-i sünnete göre arazların bâki olmadığını kabul etmek önemli bir esastır. Çünkü onların müessire ihtiyacı hâdis olmalarından dolayıdır. Zira kadîm ve bâki olsalardı yaratıcıya, dolayısıyla Allah'ın varlığına ihtiyaçları kalmazdı. Cevherde de durum aynıdır. Arazlar devamlı olarak yenilendiği takdirde bir müessire (yaratıcıya) muhtaç olacakları şüphesizdir.⁶⁴

Arazların bekâsı problemi, filozoflarla kelâmcılar arasında araz nazariyesiyle ilgili ihtilafların en önemlilerinden birini teşkil eder. İlk devir sünî kelâmcıların bu görüşünü bazı düşünürler tenkit etmiştir. İbn Hazm, "arazın iki zamanda devam etmesi kendi başına mekân işgal etmesini gerektirir" şeklinde gösterilen delilin yetersiz olduğunu belirterek bu şartı arazın bir zamanda var olması için de geçerli görür. Zira arazın bir zamanda devam etmesini iptal etmek mevcudiyetini inkâr etmek mânasına gelir. Şu halde arazların yok oluşunu kendilerini taşıyan cevherlerin devam süresine bağlamak daha uygundur.⁶⁵ İbn Rüşd de arazın iki zamanda bekâsının imkânsız olması fikri ile bekâ arazının cevherin varlığı için şart olması fikrini çelişik bulur. Çünkü cevher arazın varlığı için şart ise -ki kelâmcıların çoğuna göre böyledir- cevherin varolabilmesini araz şartına bağlamak cevherin kendi kendinin varlık şartı olmasını gerektirir, bu iş imkânsızdır. Zira iki zamanda devam etmediği kabul edilmektedir. Şu halde iki zamanda devam edemeyen araz buna muktedir olan cevherin mevcudiyeti için şart olamaz, yani seyyal (değişken) olan araz sabit olan cevherin varlık şartı olamaz.⁶⁶ Ancak şunu belirtmek gerekir ki İbn Rüşd'ün bu tenkidi, cevherin sabit olduğu ve iki zamanda devam ettiği varsayımına dayanmaktadır. Halbuki bunu sadece kendisi kabul etmekte, kelâmcılar ise böyle bir görüşü reddetmektedir. Bu itibarla söz konusu itiraza dayanılarak kelâmcıların görüşlerinin çelişik olduğu öne sürülemez. İbn Teymiyye de arazların bekâsı probleminde sünî

63 Bağdâdî, a.g.e., s. 45, 51-52, 67.

64 Cürcânî, a.g.e., I, 441.

65 *el-Fasl*, V, 237-238.

66 *Tehafutu Tehâfuti'l-felâsife* (nşr. Maurice Bouyges), Beyrut 1930, s. 139-140.

kelâmcıların görüşlerine ait akli ve nakli hiç bir delilin bulunmadığını belirterek arazların iki zamanda devam ettiğini kabul eder.⁶⁸

İsmail Hakkı İzmirli "arazın iki zamanda kaim olamayacağı" ve "iki zamanda devam edemeyeceği" prensiplerini ilk defa Bakıllânî'nin vazettiğini söylüyorsa⁶⁹ da bunun bir zuhul eseri olduğuna işaret etmek lâzımdır. Çünkü Bakıllânî'den önce Eş'arî'nin bu esasları vazettiğini bilmekteyiz.⁷⁰ Bakıllânî ise onları sadece vazgeçilmez iman prensipleri haline getirmiştir.

Eş'arîler ile Maturidîler'e göre araz ve cevher nazariyesi sadece bu aleme mahsus olup Allah'ın zat ve sıfatlarına nisbet edilemez. İbn Teymiyye hâdis kabul etmemek şartıyla, zatla kaim olma mânasında ilahî sıfatlar için araz terimini kullanmakta bir beis görmez.⁷¹ Mu'tezile ise bütün sıfat ve fiilleri, bu arada Allah'ın fiilî sıfatlarını da araz kabul ederek sıfatların zatla kaim olmadığına inanır. Kâdî Abdülcebbar *Şerhu'l-a'râz* adlı kitapta kelâm ilmindeki araz nazariyesini incelemiştir.⁷²

H. FELSEFE ve MANTIKTA ARAZ:

Felsefede ise araz şöyle tarif edilir: "Bir konuda (mahalde) bulunan her mevcut",⁷³ "Hariçte var olması kendisine vücut verecek bir konuya hulul etmesine bağlı olan mahiyet",⁷⁴ "Bir varlığı diğerlerinden ayırdeden hususiyet",⁷⁵ "Bir mevcuda zâtı ve zâtını belirleyen sıfatları dışında arız olan şey".⁷⁶ Araz Aristo'nun fizik sisteminde aslî maddenin formu olup maddeleri birbirinden ayıran niteliklerdir. Bunların farklı olması cevherlerin muhtelif şekiller taşımasından ötürüdür. Ona göre bir cevherin dokuz arazı bulunur. Kemiyet (nicelik), keyfiyet (nitelik), izâfiyet, mekan, zaman, hal (durum), mülkiyet, fiil (etki), infial (edilgi). Bunlardan kemiyet ve keyfiyete, insanın idrak etmesine bağlı olmadıkları için *a'râz-ı gayr-ı nisbiyye*, diğerlerine de idrak edilmeye bağlı oldukları için *a'râz-ı nisbiyye* denilir. Filozoflara göre bu kategoriler bütün araz çeşitlerini kapsar. Şihabî Sühreverdî İslâm filozofları tarafından kemiyet, keyfiyet ve izafiyet kısımlarında toplanan araz kategorilerine hareket kategorisini ekleyerek onları dörde çıkarır (*el-Hikmetü'l-ısrak*, Tahran 1952, s. 64). Kelâmcılar kemiyeti ve keyfiyetlerden keyfiyyât-ı mahsûse (beş duyu ile bilin-

67 Beyzâvî, a.g.e., s. 161-162; Curcânî, a.g.e., I, 442.

68 İbn Teymiyye, *Mecmûatu'r-resâil*, Beyrut 1403/1983, III, 365-366; IV, 209.

69 İzmirli, Ebû Bekr Bâkılânî, *Dâru'l-funûn İllâhiyet Fakültesi Mecmuası*, sayı 5, s. 124, 154.

70 Eş'arî, *el-Luma'fi'r-red alâ ehli'z-zeyg ve'l-bida*, Beyrut 1953, s. 55.

71 *Mecmûatu'r-Resâil*, IV, 209-211.

72 A. Bedevî, a.g.e., I, 388.

73 İbn Sîna, *en-Necât*, Kahire 1357/1938, s. 200.

74 Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, Bulak 1281, s. 252.

75 Harizmî, *Mefâtihu'l-ulûm*, Kahire 1342, s. 86.

76 İbrahim Medkûr, *el-Mu'cemu'l-felsefi*, Kahire 1399/1979, s. 118.

enler) ve keyfiyyat-ı nefşâniyye (iç duyularla bilinenler) dışındakilerini kabul etmezler. Mekâna ise *kevn* (oluş) adını vererek bunu hareket, sükun, birleşme ve ayrılma arazlarına hasrederler. Cürcânî, İslâm filozoflarının da benimsediği Aristo'nun bu taksimine eksik bir istikrâya dayandığı gerekçesiyle itiraz ederek varlıklardaki arazların dokuz sayısı ile sınırlanamayacağını belirtir.⁷⁷ Araz-cevher ilişkisi felsefede de ihtilâflıdır. Arazın mutlaka bir cevherde bulunması gerektiğini, iki zamanda devam edeceğini benimseyenler olduğu gibi arazın başka bir arazla kaim olabileceğini ve iki zamanda devam edemeyeceğini savunanlar vardır.⁷⁸ İslâm filozofları Allah'ın sıfatları için araz adını kullanırlar.

İsmail Hakkı İzmirli araz probleminin yeniçağ felsefesinde de devam ettiğini söyleyerek David Hume'un dış dünyada gerçekleşen bütün tabiat olaylarının aslında psikolojik keyfiyetlerden, yani arazlardan (hâdislerden) başka bir şey olmadığı şeklindeki görüşünü buna örnek gösterir.⁷⁹ Filozof Rıza Tevfik ise çağdaş felsefede bahis konusu edilen hadise (phenomène)nin araz mânâsında kullanılmasının yanlış olduğunu ifade eder. Zira ona göre hadise duyularla idrak edilebilen herşey mânâsında olup araz probleminden tamamen ayrı bir şeydir. Bu sebeple araz konusu çağdaş felsefede tamamen terkedilmiştir.⁸⁰

Formel mantıkta araz, beşköllü (külliyyât-ı hams) den birinin adıdır. Zâtî karşılığında kullanılır. "Çeşitli türlere ait sıfatlar" diye tarif edilir. Buna *araz-ı âmm* da denilir. Bir grubun bütün fertleri hakkında söylenebilen bir sıfattır. Rıza Tevfik mantık kitaplarında araz-ı âmm hakkında verilen misallerin yanlış olduğunu belirterek bunları düzelttiğini kaydeder.⁸¹ Bir de *araz-ı hâss* vardır ki yüklendiği konunun tabiatına ait olup ondan ayrılmaz. İki kısımda ele alınır. *Araz-ı lâzım*: Cevherin (zâtın) mahiyetinden ayrılması imkânsız olan arazdır. İnsanın yazma kabiliyeti gibi. *Araz-ı mufârik*: Cevherin mahiyetinden ayrılması mümkün olan arazdır, insanın gençliği gibi.

I. NAZARIYENİN DEĞERLENDİRİLMESİ ve SONUÇ:

Mutezile kelâmcılarıyla Ehl-i sünnet kelâmcılarının genel esaslarda birleşerek kurdukları fizik sisteminin temelini teşkil eden araz nazariyesi Aristo'nun felsefi sisteminin İslam aleminde tanınmasından sonra ortaya çıkmıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi günümüz felsefe sistemlerinde tamamen terkedilmiş bulunan bu nazariye-

77 Cürcânî, a.g.e., I, 429.

78 Cemil Salîba, *el-Mu'cemu'l-felsefi*, Beyrut 1982, II, 68.

79 İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, İstanbul 1339-1341, I, 237.

80 Rıza Tevfik, *Kâmûs-i Felsefe*, İstanbul 1330, I, 73.

81 Rıza Tevfik, a.g.e., I, 75.

nin fizik cephesi günümüz pozitif bilimlerinin verilerine göre yeniden ele alınıp değerlendirilmesi gerekir. Bugünkü fiziğin maddenin en küçük parçası olan atomu parçalayarak madde olmaktan çıkarması ve enerjiye dönüştürmesi ile âlemin bütünüyle arazlardan ibaret olduğunu kabul eden İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm ve Dırar b. Amrın görüşleri arasında önemli sayılabilecek ölçüde bir benzerliğin bulunduğu dikkatleri çekmektedir. Esasen Ehl-i sünnet adına yapılacak böyle bir yorum âlemin, Allah'ın "ol" emrine,⁸² yani irade sıfatına bağlı olarak "lâ min şey" veya "lâ an şey"den⁸³ (bir nesne olmaksızın) yaratıldığını kabul eden ve bu konuda kendilerine aykırı bir görüş benimseyen filozoflarla, hatta ma'dûmü "şey" sayan Mutezile kelâmcılarıyla şiddetli mücadeleler yapan ayrıca atomu geometrik nokta olarak gören Ehl-i sünnet kelâmcılarının metafizik anlayışlarına da uygun düşmektedir. Kur'an'da maddeye ârızî bir varlık nazarıyla bakılması da bu görüşü ayrıca destekler mahiyettedir.

82 en-Nahl 16/40, Meryem 19/35, Yâsin 36/82.

83 Mâtürîdî, *Kitabu't-tevhid*, s. 15.